

Identitat, cultura i ciutadania

M. ÀNGELS MARÍN GRÀCIA

Grup de Recerca i Educació Intercultural (GREDI), Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ

En l'inici d'aquest segle XXI recentment començat, ens trobem en un món de mobilitat, de migracions i de globalització de les comunicacions. Vivim en un canvi d'època: el pas de les societats industrials a la societat de la informació i de les comunicacions.

Assistim a la configuració d'un *nou sistema comunicatiu* conformat no només per noves màquines o nous mitjans, sinó per nous llenguatges, sensibilitats, sabers i escriptures, per l'hegemonia de l'experiència audiovisual sobre la tipogràfica i per la reintegració de la imatge en el camp de la producció del coneixement. Però, a més, el pas de les societats industrials a la societat de la informació està generant canvis en els espais comunicatius i en la manera d'estar junts. Les experiències de relacions personals i socials consisteixen ara en les connexions, els fluxos i les xarxes. Talment és així que, per molts autors, la revolució tecnològica ha deixat de ser *una qüestió de mitjans* per a passar a ser una qüestió de fins. Cap aquí apunta la reflexió de Bauman (1999, p. 94) quan escriu que «globalització significa que tots depenem ja els uns dels altres. Les distàncies cada vegada importen menys, el que succeeixi en qualsevol lloc pot tenir conseqüències en qualsevol altre lloc del món».

Lligats estructuralment a la globalització econòmica, però sense esgotar-s'hi, s'acompleixen fenòmens de mundialització d'imaginariis lligats a músiques, a imatges i a personatges que representen estils i valors desterritorialitzats i als quals corresponen també noves figures de la memòria. Però, així com amb l'Estat-nació les cultures locals no van desaparèixer —encara que les seves condicions d'existència canviessin profundament—, tampoc amb la globalització l'heterogeneïtat cul-tural no desapareixerà; és més, el que constatem ara com ara és la seva revitalització.

Podem afirmar que els factors de transformació social i cultural actual han enderrocat els models culturals de la modernitat que eren bastant homogenis. La diversitat apareix com un nou signe dels temps.

Entendre aquesta *transformació en la cultura* ens exigeix assumir que *identitat* significa i implica avui dues dimensions diametralment distintes, i fins ara radicalment oposades. Fins fa molt poc dir *identitat* era parlar d'arrels, de territori, de temps llarg, de memòria simbòlicament densa. D'això i solament d'això era feta la identitat. Però dir *identitat* avui implica també —si no volem condemnar-la als llimbs d'una tradició desconnectada de les mutacions perceptives i expressives del present— parlar de xarxes, de fluxos, de migracions i mobilitats, d'instantaneïtat i desancoratge. Antropòlegs anglesos han expressat aquesta nova identitat a través de l'esplèndida imatge de *moving roots*, 'arrels mòbils', o, millor, *arrels en moviment*. Per a molt de l'imaginari substancialista i dualista que encara duen l'antropologia, la sociologia i fins la història, aquesta metàfora resultarà inacceptable; i, no obstant això, s'hi albira alguna de les realitats més fecundament desconcertants del món que habitem. Ja que, com afirma l'antropòleg català Eduard Delgado, «sense arrels no es pot viure, però moltes arrels impedeixen caminar».

1. LA COMPLEXA CONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT CULTURAL

Els processos de construcció de la identitat sociocultural són expressions de les dimensions subjectives de la consciència social i remetent a tots els processos i totes les situacions en què es posa en joc la construcció d'un *ésser* col·lectiu, d'un *nosaltres*, enfront de tots aquells grups que es constitueixen —a partir d'aquest imaginari inserit en situacions històriques— en els *altres* (Téllez-Girón, 2002).

La identitat cultural s'elabora sempre en relació amb els límits o les fronteres dels grups que entren en contacte. Els processos de construcció identitària són sempre fruit d'una negociació permanent entre els grups i els actors involucrats. Les cultures, i les identitats que hi descansen, no són un sistema estable de representacions en el temps; tampoc no són unitats tancades sobre si mateixes. No obstant això, en les societats modernes, els límits identitàris van acabar configurant-se com a límits d'identitats culturals i fronteres d'identitats «nacionals».

La identitat cultural és una *construcció social* i, per tant, complexa. Tant les persones com els grups van configurant la seva identitat a través de *múltiples i complexes identificacions*. Les dinàmiques de construcció identitària, ja siguin personals, ja siguin col·lectives, es realitzen mitjançant processos dinàmics de singularització i d'identificació. «La unicitat d'una persona o col·lectivitat consisteix, doncs, en la concreció única i diferenciada, en una situació o un moment determinat, d'una complexitat de característiques que poden ser comunes a altres persones o grups. Cada representació del món és única no perquè contingui notes singulars i

exclusives, sinó per com s'integren en una totalitat específica, característiques que poden presentar-se d'una altra manera en unes altres configuracions» (Marín, 2004).

La identitat cultural, definida en qualsevol esfera (nacional, regional, local, ètnica, etc.), *constitueix un principi d'organització interna* que imprimeix unitat, coherència i continuïtat a una pluralitat d'identitats, cadascuna amb una validesa igual i en un procés constant d'elaboració creadora; «una sort de retolació transcategorial, una cobertura simbòlica que abasta, no sense deixar residus, un agrupament humà reductible a la unitat com a col·lectiu, sobre la base d'una o diverses característiques pertinents, normalment heterogènies les unes respecte a les altres» (Mosonyi, 1995, p. 9).

Les maneres d'entendre la construcció de la identitat actualment s'han d'emmarcar en unes realitats profundament interrelacionades: la globalització de les comunicacions i la configuració de les societats multiculturals i postmodernes.¹ Com assenyala Téllez-Girón (2002, p. 22), les identitats són espais de lluita de caràcter social i cultural, ja que, d'acord amb el seu caràcter relacional, la capacitat i la forma d'identificació depenen de la posició dels actors socials i dels membres de qualsevol grup dintre de sistemes més amplis històricament constituïts. Aquests processos combinen contradictòriament la globalització econòmica i la internalització de la cultura amb processos paral·lels de creixent fragmentació sociocultural.

2. LA CONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT CULTURAL EN LA SOCIETAT XARXA²

Les noves tecnologies de la informació i la comunicació no són, únicament, uns instruments o uns mitjans a través dels quals es difon la cultura, o fins un vehicle de relació *entre*, sinó que es converteixen, per si soles, en *una nova manera de crear cultura*. Això comporta transformacions en la manera com ens representem el món, les seves possibilitats, les fronteres, l'espai, el temps: estructura els imaginaris; i, com assenyala Tardiff (2004), aquestes representacions són, sobretot, creades i vehiculades transnacionalment pels mitjans de comunicació massius globals.

Els mitjans de comunicació semblen representar un dels papers més significatius en la reformulació de les identitats culturals. Com bé assenyalen Moragas i Corominas (2004), els mitjans de comunicació s'han convertit en «mediadors» de les activitats socials, de la política, de l'economia, de l'educació i, en general, de la cultura. No obstant això, aquesta mediació és, moltes vegades, ambivalent i contradictòria. D'una banda, els mitjans són una condició positiva d'accés i de participació, de construcció de les identitats, però, d'una altra, exerceixen una in-

1. Remetem a les obres de Marín (2002, 2004, 2005a, 2005b) i Soriano (2004), en les quals es tracta amb amplitud del procés de desenvolupament de la identitat ètnica i cultural en societats multiculturals.

2. Aquest apartat es troba àmpliament desenvolupat en Marín (2005b).

fluència negativa a causa de les desigualtats que evidencien, per les barreres d'accés que imposen o per la tergiversació que fan de les imatges de «l'altre».

Martín Barbero (2004) adverteix que el procés d'inclusió/exclusió que genera la globalització, lligada a les seves dimensions tecnicoeconòmiques a escala planetària, està convertint la cultura en espai estratègic de comprensió de les tensions que trenquen i recomponen «l'estar junts» i, també, en el nucli de totes les crisis polítiques, econòmiques, religioses, ètniques, estètiques i sexuals. Per aquest motiu, des de la diversitat cultural de les històries i dels territoris, des de les experiències i les memòries, és des d'on no només es resisteix, sinó que es negocia i interactua amb la globalització. En paraules d'aquest autor, «el que galvanitza avui les identitats com a motor de lluita és inseparable de la demanda de reconeixement i de sentit». Però aquestes demandes no es poden formular exclusivament en termes econòmics o polítics, perquè ambdues es refereixen al nucli mateix de la cultura com a món del «pertànyer a» i del «compartir amb». Segons aquest autor, cal diferenciar les lògiques unificants de la globalització econòmica d'aquelles que són responsables de la mundialització cultural, per més que ambdues estiguin profundament entrellaçades.

La mundialització cultural no opera des de fora de les esferes dotades d'autonomia com el que és nacional o el que és local (Martín Barbero, 2004). La mundialització és un procés que es fa i es desfà incessantment. No es pot parlar d'una «cultura global» situada per sobre de les cultures nacionals o locals. El procés de mundialització és un *fenomen social total*, que per a arrelar-se necessita les pràctiques quotidianes dels pobles i dels homes. La mundialització no pot confondre's amb l'*estandardització* dels diferents àmbits de la vida, que va ser el que va produir la industrialització, incloent-hi l'àmbit de la «indústria cultural». Com assenyala Thompson (1995), la globalització de les comunicacions no ha eliminat el caràcter localitzat de l'apropiació. Més aviat ha generat un nou eix simbòlic que descriu com «l'eix de la difusió globalitzada i de l'apropiació localitzada».

La comunicació moderna —tant pel que fa al sistema audiovisual com pel que fa als nous sistemes interactius— no es pot definir únicament com a «global» i «centralitzada», sinó com una comunicació que és, al mateix temps, «global» i «local», «centralitzada» i «descentralitzada». Sembla que, més que dirigir-nos cap a l'«aldea global» de la qual parlava McLuhan, *anem cap a una multitud d'«aldees locals», que compten amb una cobertura mundial*. És evident, per exemple, en les múltiples webs d'institucions, i fins d'iniciatives individuals, que produïxen la informació en l'àmbit local, però que la difonen, realment, en l'àmbit mundial (Moragas i Coromines, 2004).

Per una altra banda, actualment, *tota la vida social es converteix en cultura*. Com assenyala Hopenhayn (2004), *la cultura forma part d'un mercat* —el mercat de missatges o d'intercanvi simbòlic— *on els béns i els serveis són de ràpida obsolescència*, i passen d'una mà a una altra i d'una ciutat a una altra al compàs de les seves

possibilitats d'innovació tecnològica i informativa. El consumidor es converteix en un hermeneuta: «la seva funció és seleccionar, reconèixer i apropiar-se aquest univers [...] està condemnat a ser, ell mateix, intèrpret de les interpretacions que circulen al seu voltant, a traduir experiències simbòliques que, sense ser “reals” en la seva pròpia biografia, ho són, no obstant això, en la seva experiència com a consumidor d'experiències simbòliques produïdes per a ell» (Brunner, 1999, p. 24).

Uns altres autors assenyalen que la globalització de les comunicacions va creant una cultura global que pot donar contingut a una societat mundial. El referent cultural del sentiment de pertinença global caldria buscar-lo llavors en la cultura *mass*-mediàtica, ja que, si alguna vegada arriba a existir un imaginari col·lectiu de caràcter mundial, serà nodrit pels materials simbòlics proporcionats pels mitjans de comunicació. La crítica principal del paper dels mitjans en la formació d'una comunitat global es concreta en dues formulacions: la dels qui pensen que els mitjans només poden generar vinculacions febles pel seu caràcter «efímer, superficial i transitori» (Giménez, 2003, p. 4); i, en segon terme, la dels qui pensen que la recepció del discurs dels mitjans sempre és filtrada per les particularitats culturals.

3. LES SOCIETATS MULTICULTURALS

Vivim en unes societats alhora multiculturals i estratificades. Multiculturals perquè s'hi ajunten grups de persones amb llegats culturals diferents: els uns amb forts trets característics i els altres tot just distingibles entre si, amb una base territorial més o menys definida o sense cap adscripció territorial, presents ja des del començament del procés de construcció de l'Estat-nació o tal vegada nouvinguts. I estratificades perquè el sistema neoliberal econòmic vigent distribueix les oportunitats i les recompenses de manera desigual, vagament associat en alguna mesura a la contribució però no estant-hi subjecte, fet que dona com a resultat un repartiment sens dubte dispar.

Els fenòmens migratoris que han ocorregut en les últimes dècades, migracions realitzades des de països en via de desenvolupament (de subdesenvolupament més aviat) als països industrialitzats del nord, han posat sobre la taula la qüestió —a part de la pobresa i la fam— de les característiques culturals, nacionals, ètniques, etc., tant de les poblacions emigrades com de les autòctones.

Les migracions internes a Europa i el seu impacte sobre societats colpejades per l'atur, així com la força dels nacionalismes i les seves identitats, col·loquen un signe de pregunta tant sobre el projecte d'integració europea com sobre la convivència entre identitats heterogènies. A mesura que l'exclusió del món del treball colpeja tant joves nacionals com immigrants d'uns altres països i altres ètnies, els primers van rebutjant els segons. Els valors de la tolerància i la solidaritat social, tan cars al model de l'Estat del benestar i tan propicis per a un multiculturalisme

proactiu, s'estavellen contra el debilitament —material i simbòlic— d'aquest mateix model d'Estat-nació.

Aquesta situació ha despertat un debat social i intel·lectual en el si de la societat europea que va des del plantejament de l'assimilació igualitària dels immigrants fins a posicions que posen en qüestió la viabilitat de la societat multicultural i els perills de dissolució de les actuals identitats culturals que pot significar.

Ambdues manifestacions han donat lloc a posicions radicals entre els partidaris d'un cosmopolitisme anivellador que sosté una oberta defensa del mestissatge (cultural, ètnic) i l'actitud de sectors xenòfobs que defensen mitjançant la violència l'exclusió social dels immigrants. No obstant això, la integració no és una qüestió que afecti, quant als seus resultats finals, la població autòctona, sinó que implica d'igual manera la població nouvinguda. Sense anar més lluny, el cas dels immigrants nord-africans a França n'és un exemple: la seva oposició a la idea de l'assimilació cultural contrària al manteniment de les seves tradicions (com la coneguda polèmica sobre el vel de les nenes musulmanes en les escoles) ha desembocat fins i tot en obertes crítiques contra les associacions antiracistes del país veí.

Hi ha qui pensa que la pluriètnicitat i la multiculturalitat són fonts de riquesa econòmica i cultural per a les societats urbanes. Però fins i tot els qui estiguin alarmats per la desaparició de l'homogeneïtat social i per les tensions que aquest fet suscita han d'acceptar la nova realitat: les nostres societats, en totes les latituds, són i seran multiculturals, i les ciutats (i sobretot les grans ciutats) concentren el major nivell de la diversitat. Aprendre a conviure en aquesta situació, saber gestionar l'intercanvi cultural a partir de la diferència cultural i fer front a les desigualtats provinents de la discriminació són dimensions essencials de la nova política local en les condicions sorgides de la nova interdependència global.

La trobada entre cultures que oferix la societat multicultural és sens dubte un ventall d'oportunitats per al desenvolupament d'identitats *culturals* més complexes i riques, Com ja vam assenyalar en uns altres moments (Marín, 2004; Bartolomé i Marín, 2005), la *identitat cultural* com a *construcció social* suposa, per a les persones i els grups, anar configurant els seus trets identitaris a través de múltiples i complexes identificacions i mitjançant processos dinàmics de singularització i d'identificació.

Els esdeveniments actuals exigeixen, més que mai, unes qualitats, unes virtuts i unes actituds a la ciutadania que facin possible el procés col·lectiu de construir una societat en què la diversitat cultural es visqui com a trobada creativa i enriquidora, en què es lluiti contra l'exclusió social que fragmenta el nostre sistema de relacions i en què es fomentin la participació i la responsabilitat social com a fonaments d'un desenvolupament humà solidari i sostenible. En altres paraules, més que mai necessitem unes qualitats ciutadanes que facin possible una convivència social de persones amb identitats culturals diferents i una responsabilitat compartida en la construcció d'una societat justa, equitativa i sostenible.

4. LES SOCIETATS POSTMODERNES

La situació actual permet escriure a Maalouf (1999) que estem en el temps de les «tribus planetàries», ja que les comunitats són com *tribus* pels vincles d'identitat que existeixen entre els seus membres i *planetàries* perquè transcendeixen totes les fronteres. Segons aquest autor, la mundialització accelerada provoca com a reacció un reforç del desig d'identitat. Però això no obsta per a reconèixer els perills subjacents.

També Popper, en el seu llibre *La societat oberta i els seus enemics*, apunta a una tendència, de certs grups, a una recuperació del sentit tribal vinculat a un territori. Aquesta demanda es pot veure en l'emergència de certs fenòmens identitaris que es viuen en molt diversos llocs del planeta, amb tots els perills d'integrisme i fonamentalisme culturals. Però, al mateix temps, aquest autor també es refereix a la proliferació d'un tribalisme postmodern, postmaterialista, que no té una inserció territorial concreta i que és afavorit per la societat xarxa i per les potents eines de comunicació al nostre abast (Internet n'és un exemple) que satisfan la necessitat d'identitat individual en el marc d'un grup.

Pi de Cabanyes denomina «postconvencional» la nova identitat de les tribus urbanes que busquen uns referents de grup basant-se no en un territori ni en un passat comú, sinó en unes afinitats, de vegades molt elementals, que generen consciència de grup; és el que s'ha vingut a denominar «configuració d'identitats comunitàries»: «En un món fragmentat per tantes insolidaritats, el nou sentit postconvencional de la identitat es torna permeable i complementari d'altres identitats. La identitat de la persona i del grup en la postmodernitat no s'identifica ni amb la identitat comunitària centrada en el foc tribal ni tampoc en la modelada per l'Estat-Nació. És una identitat que se sap cada vegada més heterogènia i que es pot viure sense negar altres identitats. Aquest és el seu valor més positiu, que pot viure's amb una relativització del sentit de pertinença, amb consciència d'interacció i no des de la tradicional negació de l'alteritat» (Pi de Cabanyes, 1998, p. 395-396).

En les societats postmodernes, les relacions socials ja no es circumscriuen a un context local. En les societats modernes espai i temps estaven continguts en l'entorn físic. Però actualment les relacions socials es desenvolupen en un territori més ampli. El desdoblament de l'horitzó geogràfic aparta, cada vegada més, persones dels seus llocs d'origen. Les situa en una altra totalitat. Si, com Ortiz (1997, p. 89), definim la identitat com «una construcció simbòlica amb relació a un referent», podem afirmar que llurs referents poden ser múltiples. D'aquesta manera, no és útil buscar l'existència d'una única identitat, sinó de múltiples identitats o de múltiples pertinences, i definir-la per la seva construcció en la interacció amb altres identitats.

5. LA COMUNITAT: ELEMENT BÀSIC PER A LA CONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT

Enfront de les cultures «lletrades» —lligades estructuralment al territori i a la llengua—, les *cultures audiovisuals i musicals*, per exemple, superen aquest tipus d'adscripció i *es congreguen en comunes hermenèutiques*, que responen a *noves formes de sentir i expressar la identitat*, incloent-hi la nacional. Aquestes noves formes d'expressió de la identitat es manifesten especialment en la joventut. Les noves generacions de joves són formades per persones dotades d'una plasticitat neuronal i d'una elasticitat cultural amb possibilitats d'obertura a formes culturals molt diverses, amb possibilitats camaleòniques d'adaptació a nous contextos i amb una gran facilitat per a descodificar els llenguatges audiovisuals en la televisió o l'ordinador; és a dir, per a funcionar amb gran facilitat en la complexitat de les xarxes informàtiques. Com va afirmar pionerament, ja al començament dels anys setanta, Margaret Mead: «El nostre pensament ens lliga encara al passat; nascuts i criats abans de la revolució electrònica, la majoria de nosaltres no entén el que aquesta significa. Els joves de la nova generació, en canvi, s'assemblen als membres de la primera generació nascuda en un país nou» (Mead, 1972, p. 105).

Enfront de la distància i la prevenció amb què part dels adults resisteixen aquesta nova cultura —que desvalora i torna obsolets molts dels seus sabers i les seves destreses—, els joves experimenten una *empatia cognitiva* amb les tecnologies audiovisuals i informàtiques, i una complicitat expressiva amb els seus relats i les seves imatges, les seves sonoritats, les seves fragmentacions i les seves velocitats, en què ells troben el seu idioma i el seu ritme. Un idioma en el qual es manifesten una profunda bretxa generacional i algunes de les transformacions més de fons que sofreix la socialitat urbana, travessada per la consciència dura de la descomposició social, la sense sortida laboral, el neguit moral i l'exasperació de l'agressivitat i la inseguretat.

Des d'aquesta perspectiva va cobrant cada vegada més rellevància el concepte d'identitat *comunitària*, que posa l'èmfasi en la configuració dels grups i destaca la cohesió i la solidaritat existent entre els membres que s'identifiquen amb aquesta comunitat. Les persones dintre d'una comunitat se senten subjectivament com a individus amb característiques comunes; a partir d'aquí es pot derivar una acció comunitària positiva o negativa amb relació a altres comunitats (a altres identitats) que es veuen i es viuen com si fossin diferents.

La identitat comunitària es basa sobretot en la «consciència de comunitat» que fomenta la imitació entre els seus components facilitant-ne, alhora, la identificació. L'apel·lació a la identitat pot ser, de vegades, defensiva i la comunitat ofereix el redute segur per a ella. Si s'entén des d'aquest vessant defensiu, la identitat comunitària es podria identificar amb la *identitat de resistència* col·lectiva contra l'opressió de la qual parla Castells (1998): és un mecanisme d'autodefensa que de-

nomina «l'exclusió dels exclusors pels exclosos». Els límits de la separació queden rígidament establerts i la comunicació sembla difícil, fet que fragmenta les societats en tribus o comunitats.

Hi ha una altra sèrie d'autors que reprenen la idea d'identitat comunitària per destacar les possibilitats democràtiques i solidàries en un món complex i difícil. Per a això intenten recuperar la identitat comunitària com a nucli d'interrelacions solidàries, però no com un enquistament grupal dels uns contra els altres. Així, per exemple, Etzioni (1999) utilitza el terme *societat comunitària* per a designar una proposta que articula valors comunitaris sense perdre de vista la societat global o, més ben dit, per a desenvolupar-hi aquests valors.

Seríem, doncs, davant la construcció de les identitats que demanen les noves concepcions de la ciutadania global o la ciutadania global intercultural.

En el *món dels joves*, els canvis identitaris tenen com a base un canvi profund en els models de socialització: ni els pares constitueixen ja el patró de les conductes, ni l'escola és l'únic lloc legitimat del saber, ni el llibre és ja l'eix que articula la cultura. Tant Maffesoli (1990) com Pérez Tornero (1996) mostren com l'heterogeneïtat de les tribus urbanes descobreix la radicalitat de les transformacions que travessa el «nosaltres», la profunda reconfiguració de la sociabilitat en els joves. Aquestes noves grupalitats que, particularment les generacions joves, viuen en la barreja de l'homogeneïtat inevitable del vestit, del menjar, de l'habitatge, juntament amb un profund interès per la diferenciació.

Són noves comunes el lligam de les quals no prové ni d'un territori fix ni d'un consens racional i durador, sinó de l'edat i del sexe, dels repertoris estètics i dels gustos sexuals, dels estils de vida i de les exclusions socials. I que, enfront dels temps llargs, però també de la rigidesa de les identitats tradicionals, amalgamen referents locals amb *símbols vestimentaris o lingüístics desterritorialitzats* en un replantejament de les fronteres polítiques i culturals que treu a flotació l'arbitrària artificiositat d'unes demarcacions que han anat perdent la capacitat de fer-nos *sentir junts*. Això va conduint la sociologia a reprendre la idea weberiana de la «comunitat emocional» —que remet a una certa tornada de la *comunitat* abolida per la moderna *societat* de què parlava Tonnies— per a adonar-se de les profundes transformacions que travessa el *nosaltres* i la necessitat llavors de reintroduir el que és sensible, i no només el que és mesurable, en l'anàlisi d'«estudiar el que passa en el nivell carnal i perceptible de la vida social» (Martín Barbero, 2004).

En les comunitats juvenils, la política surt dels seus discursos i dels seus escenaris formals per a retrobar-se en els de la cultura, des dels grafitis dels carrers fins a les estridències del rock.

6. GLOBALITZACIÓ I CONTROVÈRSIES ENTORN DE LA IDENTITAT

La construcció de la identitat és sempre marcada per una tensió i un equilibri entre el seu factor de permanència i el seu factor de canvi, factors que, més que divergir en direccions oposades, signifiquen pressupòsits necessaris per a la pervivència de les realitats culturals dels pobles.

Maalouf (2000) expressa aquesta tensió en la construcció de la identitat cultural al·ludint a dues dimensions: l'una, horitzontal, i l'altra, vertical. L'*horitzontal* representaria tots els valors i els símbols compartits per persones que pertanyen a una mateixa època històrica, independentment de la seva procedència o del seu lloc de vida. La *dimensió vertical* seria representada pels valors i pels símbols heretats per cada poble o cultura. Aquest autor assenyala també la contradicció a la qual assistim en el nostre món actual. A causa de múltiples factors, hi ha una gran semblança i una gran proximitat en formes de vida i valors compartits per persones i col·lectivitats que viuen molt distants entre si i, al mateix temps, es reclama una atenció específica a la diversitat cultural relacionada amb aquesta dimensió vertical més essencialista. Raussel (2004) es refereix també a dues maneres diferents de construir la identitat cultural en les societats occidentals actuals. La primera és *la construcció que procedeix de la cultura mediàtica postmoderna*, que presenta models de formes de viure i actuar vigents en diversos llocs (per tant, desterritorialitzats). Aquest tipus de construcció identitària cultural predomina en la joventut i l'auto-ra la caracteritza com una identitat feble. La segona forma és la que es basa en les cultures procedents de la modernitat: són cultures nacionals o regionalistes, que accentuen el pes de la tradició i la història.

En aquest mateix sentit es pronuncia Mosonyi (1995), en plantejar la complexitat de la construcció de la identitat cultural actualment, al llarg d'un espectre que s'estén des de la identitat que deriva de profundes arrels historicoculturals fins a la formalització recent de noves identitats amb alt contingut polític, situacional i conjuntural. Aquesta situació dóna lloc al que Ghalioun (1999) assenyala com les dues dinàmiques d'identificació-desafiliació que es donen a hores d'ara en la construcció de la identitat cultural:

— Una *dinàmica integradora*, que reflecteix la mundialització de les elits a través de l'adhesió a un sistema comú de valors: el de l'universalisme, la laïcitat, el secularisme i la postmodernitat. Les poblacions que aspiren a fondre's amb aquesta elit internacional tendeixen a desenvolupar un esperit cosmopolita alliberat de tota trava ètnica, nacional i religiosa. Aquesta identitat reflecteix la seva relació oberta amb el món i amb l'altre.

— Una *segona dinàmica de fraccionament*, que actua per una recerca, mai no satisfeta, de més especificitat i particularisme. Les microidentitats, necessàriament fràgils, que neixen d'aquesta dinàmica cristallitzen en fets efímers, pertinences, re-

lacions de parentiu o afinitats inventades, inconnexes i ocasionals. S'inspiren en relats de clan, familiars, etnicoconfessionals. En aquesta dinàmica, la persona o el grup no es singularitza gràcies a una cultura, sinó oposant-s'hi. Així, identificació es casa amb distinció, i separació es vincula a replegament en un mateix, a tancament. La identitat es constituïx per negació, rebuig i recel; és la dinàmica de la segregació.

Segons aquest autor, l'emergència d'aquestes dues dinàmiques, radicalment oposades, provoca una fractura identitària irreparable, tant en l'interior de cada societat com a escala del conjunt de la humanitat.

6.1. La construcció de la identitat per la via de la singularització

Des d'aquesta via es prioritza la construcció de la identitat mirant d'accentuar els trets diferencials. Es tracta de construir una imatge, personal o col·lectiva, a partir d'uns trets distintius; per això s'exclou tot allò que és comú amb altres persones o grups. Per a aquesta via «identificar» una persona o una col·lectivitat vol dir singularitzar-la, distingir-la, com una unitat en el temps i en l'espai, discernible de les altres (Marín, 2002).

Plantejar la identitat d'un poble per mitjà de la singularitat, cultural o nacional, implica cercar les notes pròpies que el separen d'altres pobles o nacionalitats. Aquest plantejament està implícit en totes les ideologies que defensen un nacionalisme agressiu o defensiu, en l'imperialisme, així com en els moviments integristes d'arrel religiosa. Per Villoro (1998, p. 74), la recerca de la identitat des de la singularitat té els trets següents:

— S'arriba a la identitat per abstracció; això és, per exclusió de les notes comunes i per detecció de les singulars.

— Si la identitat d'un poble s'elabora mitjançant la detecció de les seves notes peculiars, aquest conjunt de notes tendeix a veure's com un haver col·lectiu, transmès per l'educació i la tradició cultural.

Les característiques en què es pot reconèixer la identitat d'un poble romanen a través dels canvis. La identitat es manté sota la veu del passat. Aquesta veu del passat ordena fidelitat a la pròpia història. L'haver col·lectiu es transforma en destinació. La funció de la IC nacional consisteix a preservar l'herència construïda en el passat. Aquesta concepció de la identitat, com un conjunt de característiques particulars que exclouen les d'altres cultures, es basa en la imatge enganyosa de la unitat com a singularitat discernible.

A la majoria de les persones els sembla positiu, i fins i tot indispensable, referir-se a la seva comunitat nacional com a espai que els confereix una part notable de la seva identitat. No obstant això, quan es confereix un caràcter exclusiu a aquesta identitat i, a més, es concep amb un caràcter essencialista, es converteix en font de conflictes entre persones i entre comunitats.

Actualment tota identitat que es concep d'una manera homogènia i totalitzadora, sia identitat individual o grupal, pot resultar perillosa o falsa, ja que pot arribar a convertir-se en un instrument en mans de moviments ideològics o polítics que pretenen definir la identitat de manera predeterminedada, per oposició i exclusió en relació amb uns altres grups i persones. La història de les civilitzacions dona diversos exemples de com la forta cohesió cultural està associada a intolerància, a encapsulament i, en definitiva, a la mort de la cultura. Com assenyala Javier de Lucas, «tota cultura és un precipitat històric, el resultat d'evolucions, ruptures i influències innumbrables. No hi ha cap "essència" per descobrir. La recerca d'aquest "ésser propi" podria conduir en canvi a una altra sortida: identificar-lo amb alguna creença cultural del passat. Llavors, buscar el que és peculiar pot caure en la veneració de la tradició i, sota el nom d'"identitat", córrer el risc de sacralitzar els aspectes culturals més poc inclinats al canvi» (Lucas, 1994, p. 35).

La mirada essencialista és cega i poruga. És cega perquè oculta que tota cultura és un producte que s'està fent permanentment a partir de la barreja d'elements de diferent origen. Una mirada sense prejudicis a la història en dona algunes pistes. Per exemple, la nostra gastronomia tradicional no pot entendre's sense tenir en compte els aliments que van venir d'Amèrica o sense l'herència àrab, que es manifesta en paraules com *alfajor* o *mandonguilla*. Aquest oblit, o aquest esforç d'ocultació, va contra la pròpia història perquè no té en consideració que les cultures s'han format a partir dels contactes interculturals (Rodrigo Alsina, 2002).

L'essencialisme identitari veu la relació entre cultures com una pèrdua. De seguida es planteja: què perdré relacionant-me amb l'altre?, com afectarà la meua cultura?, a què hauré de renunciar? És cert que en els contactes interculturals, àdhuc en les situacions més esporàdiques, cap de les dues parts no queda intacta de la trobada. Però, si es considera que les nostres identitats culturals també s'enriquiran amb les aportacions culturals i religioses de les persones d'unes altres cultures, això és mestissatge. Si es pren consciència que la nostra pròpia cultura no és més que el producte d'una combinació, singular i única, de totes les cultures amb les quals s'ha tingut i es té contacte, això és mestissatge. Per tot això, la crítica del mestissatge és, en el fons, un exercici de autoodi, mentre que el seu elogi és una defensa dels nostres orígens i del nostre futur (Rodrigo Alsina, 2001).

L'especificitat d'una representació del món per qualsevol grup cultural o nacional no està en el fet que conté notes singulars i úniques, sinó en la manera d'expressar i d'integrar, en una totalitat específica, formes i característiques culturals que un altre poble integra de manera diferent. Des d'aquesta posició, la IC d'un poble o una nació està en contínua construcció i canvia segons les circumstàncies.

Pot semblar que concebre la construcció de la identitat cultural des de la via de la singularitat és una posició ja superada. No obstant això, una mirada als mo-

dels sobre l'«herència comuna» que s'han impulsat per a la construcció de la identitat cultural en la Unió Europea ens mostra que està en plena vigència (Marín i Rodríguez, 2003).

6.2. *La construcció de la identitat cultural des del mestissatge*

Epítets com *hibridació, sincretisme, teixits interculturals, descomposició i recomposició de signes* es fan cada vegada més freqüents en l'anàlisi dels processos culturals actuals (García Canclini, 1999). En aquest sentit, *la paraula mestissatge abandona la seva accepció ètnica i es converteix en un esdeveniment quotidià i per a tots els actors*. No hi ha identitats que resisteixin en estat pur més d'algunes hores a la força d'estímul que provenen de tots els racons del planeta. L'estètica del *collage* i del *pastitx*, tan benlloguda per la sensibilitat postmoderna, no és casual: constitueix una metàfora d'aquesta condició de contínua recomposició de sensibilitats i missatges culturals.

Actualment els intercanvis culturals són la regla, no l'excepció; a més, aquests intercanvis resulten vitals per al desenvolupament de qualsevol cultura. Les formes i els elements culturals que intervenen en els processos de tall identitari no són nuclis rígids, sinó que tenen una enorme plasticitat. Com assenyala Téllez-Girón (2002), les confrontacions no s'expressen a partir de l'existència de diferències culturals, sinó que són el resultat de construccions històriques basades en elements de tipus social, polític o ideològic.

La construcció de la identitat cultural des del mestissatge i la hibridació es posa també en evidència en les persones migrants, que elaboren les seves percepcions identitàries a través de processos sincrètics; és gairebé impossible pensar en la immutabilitat dels seus referents culturals, ja que aquestes persones estan sotmeses a processos de aculturació, desculturació i transculturació.

En qualsevol país occidental, tant per la seva pròpia complexitat cultural interior com pels forts contingents de persones que s'hi han assentat com a fruit de la immigració, la identitat es construeix des del mestissatge: «Les persones han començat a experimentar el que es pot entendre com una vida sense fronteres clares i sense identitats pròpies i segures. Els individus es deslliuren dels seus estrets vincles locals, es barregen lliurement amb els membres de la majoria, però no assimilen necessàriament una identitat comuna» (Walzer, 1998, p. 99). El resultat no és només «un anar i venir constant d'individus ambiguament identificats», sinó la tendència d'alguns grups a un *fonamentalisme* o, almenys, a una intensa nostàlgia cap a formes antigues d'agrupació, amb vincles més clars i fronteres més nítides.³

3. També els adolescents i els joves són molt sensibles a aquestes crides a una radicalitat en els plantejaments construïts des de l'exclusió. No és estrany que en els conflictes nacionalistes actuals els moviments juvenils tinguin un paper important.

Cal modificar ambdós plantejaments. Els grups no poden exigir lleialtats tancades i cegues que excloguin la pròpia autocrítica; per contra, cal una obertura a altres grups que permeti la construcció d'una ciutadania intercultural des d'una identitat configurada per mitjà de l'autenticitat i dels projectes.

A la negació de l'altre com a afirmació de la identitat pròpia s'oposa el mestissatge com a realitat i com a discurs. Però aquest mestissatge es pot considerar des de dues perspectives diferents. Per una banda, el mestissatge ha estat i pot ser una forma de trobada entre cultures, però, per una altra, ha estat la forma d'assimilació dels grups minoritaris a la cultura dominant. El mestissatge pot entendre's com a mediació, però també com a subordinació i renúncia; com a forma històrica de la trobada i com a estratègia dominant d'absorció dels dominats. Com a potencialitat, la identitat mestissa apareix constituint un nucli cultural des del qual podem entrar i sortir de la modernitat amb versatilitat i amb el qual podríem —si vam assumir plenament la condició del nucli cultural— tenir un patrimoni des d'on podríem contrarestar el biaix excessivament instrumental o deshistoritzant de les onades i les ideologies modernitzadores (Marín, 2004).

Les societats que accepten el pluralisme cultural i la diversitat han establert xarxes de suport social per a facilitar la aculturació; en canvi, en societats en què no s'accepta existeixen polítiques discriminatòries. Hem de tenir en compte que l'actual escenari de globalització i postmodernitat exacerba tant el multiculturalisme (com a realitat i com a valor) com les dificultats per a assumir-lo d'una manera proactiva.

Hopenhayn (2002) entén el multiculturalisme proactiu com una força històrica positiva capaç d'enriquir l'imaginari pluralista-democràtic, de fer avançar cap a una major igualtat d'oportunitats i al mateix temps cap a un major espai per a l'afirmació de la diferència. Un multiculturalisme proactiu necessita conciliar la no-discriminació en el camp cultural amb el repartiment social enfront de les desigualtats. Això inclou, al seu torn, polítiques d'acció positiva per a les minories culturals; així mateix, per a uns altres grups definits pel seu estrat socioeconòmic, per l'edat o pel sexe. Les polítiques contra la discriminació de la diferència (promogudes des dels drets civils, polítics i culturals) han de completar-se amb polítiques socials focalitzades cap a aquells grups que objectivament es troben més discriminats; és a dir, en condicions menys avantatjoses per a afirmar la seva identitat, satisfer les seves necessitats bàsiques i desenvolupar capacitats per a exercir positivament la seva llibertat.

6.3. *La construcció de la identitat des dels projectes: identitats cíviques*⁴

La persona construeix la seva «identitat cívica» establint vincles afectius i efectius amb els altres membres de la comunitat en l'exercici de la seva ciutadania.

4. Aquest apartat és extret del publicat a Bartolomé i Marín (2005).

El desenvolupament del sentiment de pertinença a una comunitat política es fa molt més complex des de la realitat multicultural en què vivim. Fins i tot, reconeixent l'oportunitat de l'heterogeneïtat cultural per al nostre creixement com a societat, és indubtable que el nostre sistema de relacions es fa més complex quan han d'harmonitzar-se diferents tradicions, cultures, religions, llengües, codis de comportaments, etc. I suposa un repte major per a les persones, els col·lectius i les institucions democràtiques que han de promoure-la.⁵

«Els individus són membres de diferents sistemes i en cadascun despleguen solament una part de la seva identitat. En una societat diferenciada els individus són membres, ciutadans i persones. A través d'aquestes diferents modalitats d'afiliació, els individus contemporanis actuen en els confins de diversos sistemes i tenen necessitat creixent d'identitats permeables que els permetin transitar a través de les diferents regions de significat i dels diversos marcs institucionals» (Melucci, 2001, p. 47).

El sentiment de pertinença es desenvolupa des de la *vinculació afectiva i efectiva*, a través de la participació i l'exercici pràctic i real de la ciutadania. Ambdós components de la identitat s'alimenten d'una manera mútua, juntament amb l'*estatus legal*, que proporciona el reconeixement d'uns drets polítics, civils i socials sense els quals tampoc no serien possibles la participació i, com a conseqüència, la construcció identitària.

No es tracta de renunciar la pròpia identitat cultural per construir la identitat cívica de la comunitat política en la qual ens inserim, sinó de considerar ambdues dintre d'un procés canviant i flexible de construcció de les persones, les fidelitats de les quals a diferents grups i col·lectius poden mantenir-se, a condició que no es torni a models pretèrits de socialització. És més, des dels nous models de ciutadania, la persona ha de saber vincular-se a la comunitat local, a comunitats autonòmiques, estatals i transnacionals, per a arribar amb la seva vinculació, a escala planetària, a la seva adscripció a una ciutadania global. A manera de síntesi, esmentem alguns dels elements que afavoreixen aquesta articulació.

6.3.1. La no-essencialització de les cultures

Parekh (2000, p. 336) ens recorda que l'ésser humà neix i es desenvolupa en un món estructurat culturalment, organitza la seva vida i les seves relacions socials en termes del seu sistema de significats i concedeix un valor considerable a la seva

5. El nostre grup ha treballat durant alguns anys el que hem anat denominant una *pedagogia de la inclusió* per al desenvolupament d'aquesta identitat cívica en contextos multiculturals. Els elements clau del procés són: el coneixement mutu com a base, l'acceptació com a condició, la valoració com a impuls, el desenvolupament de les persones i la cohesió social com a horitzó, i la ciutadania intercultural com a procés (vegeu BARTOLOMÉ *et al.*, 2003).

identitat cultural. Això no vol dir que estiguem totalment determinats per la nostra cultura, sinó que tenim una certa dificultat per a afrontar-ne críticament els límits i les possibilitats des del nostre propi nínxol cultural. Ja que cada cultura posa en relleu diferents sistemes de significat, potencia unes capacitats i desenvolupa uns valors, la trobada intercultural serveix, abans de res, per a comprendre'ns millor en el contrast amb uns altres i descobrir al mateix temps dimensions inèdites que ens permeten incorporar elements inèdits i nous al nostre propi patrimoni cultural.

Ja hem vist com el canvi accelerat que vivim avui dia ha facilitat enormement aquestes trobades, encara que no hagi eliminat el perill d'encapsulacions culturals i actituds defensives del propi nínxol cultural, originades per la por d'una disgregació i una dissolució d'identitats col·lectives culturals.

Per a evitar ambdós extrems dels processos identitaris, és a dir, una fragmentació o dissolució de la pròpia identitat i un tancament o encapsulament cultural, calen *nous processos de socialització* per al desenvolupament de la identitat. En aquests processos reconeixem la *dimensió dinàmica* de tota construcció identitària, la comprensió progressiva del que ens va construint i el descobriment de dimensions culturals d'altres grups que ens interpellen i que podem incorporar o no. Treballar aquests processos en l'àmbit educatiu constitueix un gran repte actualment,⁶ ja que les relacions multiculturals estan tenyides d'estereotips i prejudicis que podrien dur a discriminacions efectives. Fa falta incorporar la dimensió crítica a tota construcció identitària que il·lumini les nostres pròpies ombres i barreres davant altres cultures i altres grups i que denunciï la manipulació permanent dels mitjans de comunicació en aquest terreny.

6.3.2. Harmonització dels drets individuals i culturals

L'acció positiva deu estendre els drets particularment als qui menys en posseeixen. Això no només es refereix a drets socials com l'educació, el treball, l'assistència social i l'habitatge; també als drets de participació en la vida pública, de respecte a les pràctiques culturals no predominants i d'interlocució en el diàleg públic. En aquest context es combinen els desafiaments del nou escenari amb la seva llarga història de negació o dominació de l'altre. El reconeixement i la valoració de la diferència ha de fer-se càrrec de la superació de qualsevol idea d'homogeneïtzació cultural, de dominació o de superioritat d'una cultura amb relació a una altra. És necessari, doncs, sostreure tot fonament i tota legitimitat a les fonts històriques de desigualtats i exclusions per raons de raça, ètnia, creença, regió o nacionalitat. El reconeixement de la diversitat cultural implica que els estats i els governs *reconeixin els drets d'aquests grups*, els incorporin a la legislació —o fins i tot respectin els seus

6. Vegeu, a manera d'exemple, les investigacions de Sandín (1998) i Sabariego (2002).

propis sistemes autònoms de justícia i propietat— i proveixin els mitjans necessaris per al seu exercici real. El desafiament consisteix en el que segueix:

— Fer compatibles els drets col·lectius dels diferents grups culturals (reconeixuts i acompanyats per mesures econòmiques, polítiques i educatives) i la lliure autodeterminació dels subjectes per adscriure's a un col·lectiu determinat o no, i seguir-ne les regles i els valors o no.

— Articular aquests drets, corresponents a grups diversos, i els drets i els deures cívics de la societat en la qual s'inscriuen i que hem acordat democràticament que no poden ser conculcats.

— Fer efectius els drets de tercera «generació» reduint la bretxa d'ingressos, de patrimoni, d'adscripció, de seguretat humana i d'accés al coneixement. Es tracta de promoure l'equitat en l'encreuament entre la justa distribució de potencialitats per afirmar la diferència i l'autonomia, i la justa distribució de béns i serveis per satisfer necessitats bàsiques i realitzar els drets socials.

6.3.3. El diàleg per a la construcció de subjectes democràtics

Els apartats anteriors exigeixen que es conreï, en aquestes societats multiculturals però que aspiren a la interculturalitat, el diàleg com a via fonamental per a la construcció social. Tanmateix, aquest diàleg, perquè realment sigui capaç de transformar i transformar-nos, de recrear la realitat i afavorir la cohesió social, hauria de donar-se sota certes condicions: en un context educatiu i social, amb una orientació transformadora; ha d'ésser i estar constitutivament obert; suposa l'autoreconeixement i l'autocrítica del que dificulta en nosaltres la comunicació autèntica; té un caràcter igualitari; implica el reconeixement d'intel·ligències múltiples, sense prioritzar les que són més valorades en una cultura determinada; provoca una experiència vital integradora; està orientat a arribar al consens; és font de sentit i desenvolupa solidaritat (Bartolomé, 2004).

En aquest sentit, i com assenyala Rodrigo Alsina (2002), la interculturalitat propicia harmonitzar dues tendències complementàries: d'una banda, la promoció de la diversitat cultural i, de l'altra, la recerca de referents comuns que transcendixin les diferències. Això últim ens podria dur a plantejar-nos la possibilitat d'una ètica intercultural i replantejar-nos els universals culturals des de la interculturalitat.

6.3.4. La construcció de la convivència des de projectes comuns

Construir *la identitat cívica* exigeix *la participació en la construcció de projectes* que reconeixem com a propis. I encara que, com ja hem explicat, aquesta construcció col·lectiva no pressuposi, *com a punt de partida*, l'existència d'una identitat

cultural comuna, certament, en la mesura que ens obrim als múltiples fluxos culturals que ens envolten, la participació social i política en un mateix territori anirà conformant uns valors comuns que reconeixem com a propis, al mateix temps que anirem relativitzant i incorporant com un valor afegit la diversitat cultural de persones i col·lectius.

Mirant cap al futur, es perfila com a necessari avançar cap a un *enfortiment de les identitats cíviques*, sota el supòsit *del reconeixement i del respecte a les diverses identitats culturals*, no només a les que es vinculen a un territori o una història determinats, sinó a aquelles que s'estan construint, com hem vist, des d'articulacions múltiples i molt distintes de les tradicionals (vinculació a comunitats virtuals, noves formes de mestissatge cultural, noves identitats comunitàries). El desenvolupament de les societats multiculturals, *des d'un enfocament intercultural*, significarà formar els subjectes per a una autèntica comunicació intercultural que possibiliti la participació real i efectiva en la construcció ciutadana, aprenent a fer-ho no des dels paràmetres del poder i la dominació d'uns grups sobre uns altres, sinó des de la possibilitat d'un *fer junts* en allò que ens importa i que ens permet progressar. Això potser pot semblar una utopia massa llunyana en països on encara resulta tan difícil, per a moltes persones, el reconeixement del seu estatus legal. Potser hem de començar treballant per trobar fórmules de reconeixement dels diversos grups culturals, amb les condicions ja enunciades, per evitar la seva exclusió i per ser sensibles als seus propis valors (Kymlicka, 1996). Però avançar el futur significa treballar al seu favor. La construcció de societats interculturals consisteix a aprendre a comunicar-nos interculturalment, però consisteix també en una major justícia social i un reconeixement de les aportacions de tothom al patrimoni social comú.

Finalitzem aquest apartat amb unes paraules significatives de Martiniello (1998, p. 102): «la noció de democràcia multicultural que ens sembla més encertada suposa, doncs, un cos de ciutadans actius amb els mateixos drets i deures, que comparteixen el mateix espai públic i un projecte democràtic comú, amb respecte a la llei i als procediments jurídics i polítics. Aquests ciutadans poden tenir diferents identitats i pràctiques culturals, tant públiques com privades. Aquestes opcions d'identitat no afecten la seva posició en l'ordre social, econòmic i polític».

7. LA CONSTRUCCIÓ D'IDENTITATS CÍVIQUES TRANSNACIONALS: LA IDENTITAT EUROPEA

La Unió Europea (UE), concebuda en el seu inici com a comunitat econòmica, es va concretant actualment en una unió cultural i política.⁷ La construcció d'una identitat europea significa que les persones han d'incorporar a la seva iden-

7. El 29 d'octubre del 2004 els caps d'Estat dels vint-i-cinc països membres van signar a Roma la Constitució europea.

titat nacional una identitat transnacional. Com ja hem assenyalat en uns altres escrits (Marín, 2003; Marín i Rodríguez, 2003), Europa és avui travessada per dinàmiques contraposades. D'una banda, la integració europea avança en diferents àmbits que reinscriuen els seus habitants en un marc ampliat de pertinença, marcat per referents simbòlics tan potents com la moneda, la residència jurídica i el dret al treball. Però, de l'altra, al mateix temps, les migracions internes a Europa i el seu impacte sobre societats colpejades per l'atur, així com la força dels nacionalismes i les seves identitats, colloquen un signe de pregunta tant sobre el projecte d'integració europea com sobre la convivència entre identitats heterogènies.

Per Carlos del Ama (2002), el problema al qual la UE ha de donar resposta sorgeix del fet d'haver passat d'«ésser en diversos mons juxtaposats» a «ésser en un únic món compartit». Per aquest autor, la UE és un projecte de futur que es concep com «el procés creador d'una unió cada vegada més estreta dels pobles d'Europa». Si bé és producte de la història dels estats i dels pobles que la integren, constitueix una nova entitat com a resultat d'integrar un «nosaltres transnacional». Tot «nosaltres» es configura mitjançant la transformació d'algun «altre» en un «tu», la qual cosa s'assoleix mitjançant el diàleg franc i sostingut. El que és característic de la UE no són els seus trets culturals comuns (ambiguament definits), ni la seva geografia (amb fronteres discutibles), sinó haver institucionalitzat el diàleg entre els seus estats membres. Aquest autor defineix la UE com la manera col·lectiva d'ésser dels europeus, la seva manera de viure en un món globalitzat. Europa és la resposta a la pregunta dels europeus per la seva pròpia IC, resposta que se'n presenta com un projecte comú.⁸

El debat europeu sobre la construcció d'un concepte de ciutadania basat en una comunitat de nacions permet apreciar la importància de la ruptura cognitiva que implica superar el concepte de ciutadania basat en l'Estat-nació. El problema fonamental que s'ha assenyalat en relació amb aquest procés és l'absència d'experiències de la major part dels ciutadans respecte al que pot constituir una ciutadania europea. Com assenyala Lucas (2002), la possibilitat d'un espai polític no depèn només de la viabilitat d'un projecte estructurat conforme a exigències de legitimitat, com la creació d'una Constitució europea, sinó, sobretot, de les possibilitats de trobar el vincle prepolític, inevitablement cultural, que permeti crear una comunitat sobre la qual s'ha de construir aquest espai. Europa és un espai de diversitat cultural *i serà precisament l'acceptació d'aquesta «diversitat» com a major riquesa d'Europa el que constituirà la taula de salvació de la identitat europea.*

La diversitat cultural del continent europeu s'apunta com un dels obstacles per a la construcció d'una identitat europea. No obstant això, com assenyala Mar-

8. Destaquem els materials educatius per a treballar el sentiment de pertinença a Europa des d'una pedagogia de la inclusió elaborats per Bartolomé *et al.* (2003).

tiniello (1998), el problema rau, més que en les diferències culturals objectives entre els estats membres, en la percepció d'un projecte europeu homogeneïtzador que es veu com una amenaça per a les cultures i identitats nacionals a les quals estan aferrats certs sectors de la població dels estats membre. D'aquí *la importància que té desenvolupar uns models d'identificació que siguin vàlids per a totes les persones i que permetin compaginar la identitat nacional i cultural amb una identitat supranacional, oberta, flexible i evolutiva*. Aquest és el model plantejat pels nacionalismes multinivell (Miller, 2000), que sorgeixen quan la persona deu lleialtat a comunitats a diferents nivells; la clau per a aquest nacionalisme multinivell és que la identitat de la unitat inferior ha de comptar amb l'aprovació i el reconeixement de la unitat superior.

Heater (1990) proposa un model de construcció de la identitat europea basat en la ciutadania múltiple, sobre la base de reconèixer que la persona pot tenir múltiples identitats cíviqes i sentir-se subjecte de múltiples lleialtats sense que resultin incompatibles. El context o les circumstàncies fan que el ciutadà s'identifiqui amb la seva localitat, el seu Estat o el món. Perquè aquesta ciutadania múltiple pugui desenvolupar-se, l'experiència que el ciutadà té de l'Estat ha de transformar-se, tant referent a la identitat, la lleialtat i l'acceptació d'obligacions com pel que fa al marc institucional que permet l'exercici dels drets i dels deures, la participació en els assumptes públics i el fet de comptar amb un estatut reconegut (Martiniello, 1995, p. 239).⁹

La UE és un projecte comú sense renunciar a la seva diversitat original ni a l'oblit de la pròpia història; molt al contrari, és un projecte històric arrelat en la història, amb moltes arrels diverses que nodreixen un tronc comú que s'alça al futur. Des d'aquesta perspectiva s'entén la integració com l'*espai cívic comú*. Hi entren en contacte les peculiaritats culturals de la persona individual, que es transformen i recomponen. Les diversitats no constitueixen contrasenyes de pertinença ètnica perquè, com a conseqüència de les mobilitats migratòries, cada persona pot tenir múltiples pertinences adquirides a través dels valors i dels sistemes de creences que superen les fronteres ètniques. L'*espai cívic comú* és la construcció conjunta d'una representació que té en compte les diferències i en la qual els punts de vista distints aconseguen complementar-se els uns amb els altres. No es tracta solament de reconèixer la identitat dels altres i legitimar-la, sinó de deixar espais lliures, ja sigui per a qui entri, ja per a qui acull, per aconseguir intercanvis interpersonals i components comuns que posin en joc les regles vigents i preparin nous codis socials i civils.

9. Per a una ampliació de la nova manera de construir la ciutadania i el paper assignat a l'educació, remetem a les obres de Cabrera (2002a i b) i Bartolomé i Cabrera (2003).

8. LA CONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT EN ELS JOVES: MODELS D'IDENTIFICACIÓ

El desenvolupament de la identitat etnicocultural de les joves i dels joves que viuen en societats multiculturals des de la seva infància és un procés dinàmic que es concreta d'una manera diferent per a cada persona en funció de les circumstàncies personals viscudes. Hi ha qui defensa fins i tot que, per als joves, el nucli identificador el constituïx la cultura juvenil.

La majoria d'adolescents i joves construïxen la seva identitat cultural i el seu sentiment de pertinença realitzant un equilibri complex entre diversos referents culturals. Així, per exemple, el major o menor grau d'identificació amb la seva cultura familiar d'origen i el diferent grau d'integració en la cultura majoritària de la societat d'acollida són els elements clau que Massot (2003) ha trobat per a definir els diferents models de construcció de la identitat per noies i nois joves llatinoamericans que viuen a Catalunya des de la seva infància.

El grup GREDI va realitzar recentment una investigació per enquesta per conèixer com se situaven els joves amb relació a la ciutadania. Una de les dimensions del qüestionari aprofundia en el sentiment de pertinença. El qüestionari es va aplicar a una mostra de 378 alumnes d'edats compreses entre 14 i 18 anys en cinc centres d'educació secundària obligatòria amb població multicultural de la província de Barcelona.

Per conèixer els diferents nivells de pertinença de l'alumnat s'elaboraren tres ítems. En el primer havien d'assenyalar en quin nivell se sentien pertanyents als diferents llocs que se'ls indicava (barri, ciutat, Catalunya, Espanya, Europa, el món, cap lloc). En el segon ítem havien de valorar el grau de significació dels diferents aspectes que se'ls presentaven a l'hora de construir la seva pertinença a un lloc (parlar la llengua, conèixer les institucions, participar en associacions o grups, implicar-se en la resolució de problemes). Finalment es tractava de conèixer com configuren el seu sentit de pertinença a una comunitat. Per a això se'ls oferien diferents models entre els quals podien triar el que s'acomodava més a aquell en què vivien, o bé podien elaborar el seu propi model amb els descriptors que identifiquen cadascun dels models. Se'ls van oferir els models següents: pluripertinença («em sento de diversos llocs»); monopertinença oberta, que es defineix pel fet de «sentir-se d'aquí», però amb amistats de diversos països i obert a residir en altres llocs; monopertinença tancada, que es defineix pel fet de «sentir-se d'aquí», «tenir amistats només d'aquí» i «viure solament aquí»; model de confusió, definit pel fet de «no saber ben bé d'on em sento», i model d'exclusió, definit pel fet de «no em sento de cap lloc». A continuació presentem una síntesi dels resultats obtinguts.

— La majoria de l'alumnat se sent fonamentalment vinculat amb el seu lloc de naixença o amb el lloc d'origen dels seus pares. També és de destacar que un percentatge elevat se sent vinculat tant amb la ciutat (68,6 %) com amb el barri on

resideix (61,8 %). Encara que un percentatge menor (48,1 %) assenyali la pertinença a Europa, ens sembla important destacar-lo perquè sembla que en aquesta joventut comença a desenvolupar-se un sentiment de pertinença transnacional, és a dir, més enllà del lligat al lloc de naixença o de residència. Aquest sentiment de pertinença a Europa és viscut en major mesura per l'alumnat nascut a Catalunya que pel que prové d'altres països, que es perceben més com a «ciutadans del món».

— Es pot assenyalar que per a l'alumnat autòcton la vinculació amb el lloc de residència és major fins i tot que la seva vinculació amb Catalunya. No obstant això, l'alumnat nascut fora de Catalunya vincula la seva pertinença més amb la identitat territorial nacional (Catalunya) que amb la ciutat en la qual resideix.

— Per a l'alumnat enquestat, en general, els aspectes que més afavoreixen la vinculació o el sentiment de pertinença són «el coneixement de la llengua» (70 %) i «el coneixement dels costums i les normes del lloc» (69,2 %). No obstant això, s'observen algunes diferències en els patrons de resposta de l'alumnat nascut aquí i de l'alumnat nascut fora. Per a l'alumnat autòcton el sentiment de pertinença és afavorit fonamentalment pel coneixement de la llengua i per les relacions, mentre que per a l'alumnat nascut fora el primer aspecte que s'assenyala és el coneixement de les normes i dels costums; en segon terme, el coneixement de la llengua, i, en tercer, les relacions. També existeix una major freqüència de l'alumnat nascut fora que assenyala com un aspecte important per a desenvolupar el sentit de pertinença «participar en activitats que solucionin problemes de la comunitat».

— Quant a la identificació amb els diversos models de pertinença, es pot assenyalar que la majoria de l'alumnat es decanta per models de pertinença oberts; el 42 % se sent d'aquí, però manifesta una obertura a altres realitats, i el 16,8 % se sent de diversos llocs. Encara que siguin un percentatge baix (el 25,4 %) els qui assenyalen una monopertinença tancada, sí que ens sembla important destacar-lo pel que té de tancament o de manca d'obertura a persones d'altres cultures.

— En aquest cas també és l'alumnat nascut fora qui s'identifica amb el model de pluripertinença en major mesura que l'alumnat autòcton. Sembla complir-se el fet que és necessari el coneixement d'altres realitats per a poder experimentar l'obertura cap a aquestes. La major part de l'alumnat nascut aquí manifestava que no havia anat fora de Catalunya. Però també els models de confusió i exclusió són més presents en l'alumnat nascut fora de Catalunya.

— No apareixen diferències significatives en els models de pertinença i l'alumnat segons els anys de residència a Catalunya. Aquest resultat confirma els d'unes altres investigacions que posen de manifest que la vinculació cívica amb el nou país de residència pot passar per diverses etapes i, a més, no existeix una linealitat o una progressió directa entre aquestes etapes en funció dels anys de residència en

el nou país, sinó que el procés de vinculació pot estar associat més amb l'experiència vital de cadascuna d'aquestes persones. Aquest resultat va en la línia del plantejat per Banks (1995)¹⁰ sobre el desenvolupament de la identitat etnicocultural de les persones que viuen en societats multiculturals (però configurades per un grup cultural dominant) i en què pertanyen a grups minoritaris. Aquest autor assenyal·la sis etapes, concebudes com un contínuum, tant dintre de l'etapa com entre les diferents etapes. És a dir, la persona no passa d'una etapa a una altra d'una manera brusca, sinó d'una manera gradual; tanmateix, també admet que alguna persona pot no passar per alguna de les etapes.

BIBLIOGRAFIA

- AMA, C. del (2002). *Identidad y misión de la Unión Europea* [en línia]. <http://europa.eu.int/futurum/forum_convention/documents/contrib/acad/0039_c1_es.pdf>
- BANKS, J. A. (1995). *Handbook of research on multicultural education*. Nova York: MacMillan.
- BARTOLOMÉ, M. (2004). «Identidad y ciudadanía: hacia una sociedad intercultural». *Bor-dón: Revista de Pedagogía*. A: XIII Congrès Nacional i II Iberoamericà de Pedagogia: La educació en contextos multiculturales: diversidad e identidad, vol. 56, núm. 1, p. 65-80. [Número monogràfic]
- BARTOLOMÉ, M.; CABRERA, F. (2003). «Sociedad multicultural y ciudadanía: hacia una sociedad y ciudadanía multiculturales». *Revista de Educación*, número extraordinari: *Ciudadanía y educación*, p. 33-57.
- BARTOLOMÉ, M.; FOLGUEIRAS, P.; MASSOT, I.; SABARIEGO, M.; SANDÍN, M. P. (2003). *¿Construimos Europa? El sentimiento de pertenencia desde una pedagogía de la inclusión*. Madrid: Consejería de Educación de la Comunidad de Madrid.
- BARTOLOMÉ, M.; MARÍN, M. A. (2005). «Las identidades cívicas y culturales. Ejes clave para la construcción de una ciudadanía intercultural». A: SACAVINO, S. [coord.]. *Identidades y ciudadanía intercultural: Desafíos para la educación*. Brasil: Rio de Janeiro. [Publicació en CD]
- BAUMAN, Z. (1999). *La globalización: consecuencias humanas*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- BRUNNER, J. J. (1999). *Cibercultura: la aldea global dividida* [en línia]. <http://www.geocities.com/brunner_cl/cibercult.html>
- CABRERA, F. (2002a). «Hacia una nueva concepción de ciudadanía en una sociedad multicultural». A: BARTOLOMÉ, M. [coord.]. *Identidad y ciudadanía, un reto a la educación intercultural*. Madrid: Narcea, p. 79-104.
- (2002b). «Qué educación, para qué ciudadanía». A: SORIANO, E. [coord.]. *Interculturalismo, proyectos, programas y educación*. Madrid: La Muralla, p. 83-138.

10. Cal tenir en compte, no obstant això, que aquest autor desenvolupa el seu model en el context dels Estats Units. La multiculturalitat dels Estats Units és molt diferent de l'europea o de l'espanyola, on coexisteixen grups culturals variats dintre d'un mateix Estat (nacionalitats) i alhora grups culturals molt diversos procedents de la migració exterior.

- CASTELLS, M. (1998). *La era de la informació: El poder de la identitat*. Vol 2. Madrid: Alianza.
- ETZIONI, A. (1999). *La nueva regla de oro: Comunidad y moralidad en una sociedad democrática*. Barcelona: Paidós.
- GARCÍA CANCLINI, N. (1999). *Culturas urbanas de fin de siglo* [en línia]. <<http://www.unesco.org/issj/rics153/canclinispa.html>>
- (2000). «Notas recientes sobre la hibridación». *Revista Transcultural de Música*, núm. 7. També disponible en línia a: <<http://www.sibetrans.com/trans/trans7/canclini.htm>>
- (2002) *Culturas híbridas: Estrategias para entrar y salir de la modernidad*. 2a. ed. Mèxic: Grijalbo.
- GHALIOUN, B. (1999). «Globalización, deculturación y crisis de identidad». *Revista d'Afers Internacionals*, p. 43-44.
- GIMÉNEZ, G. (2003). *Identidades en globalización* [en línia]. <<http://www.crim.unam.mx/cultura/2003/ponencias-2/BGimenez.html>>
- HEATER, D. (1990). *Citizenship: The civic ideal in world history, politics and education*. Londres: Longman.
- HOPENHAYN, M. (2002). «El reto de las identidades y la multiculturalidad». *Pensar Iberoamérica*, núm. 0 (febrer 2002).
- (2004). «Orden mediático y orden cultural: una ecuación en busca de resolución». *Pensar Iberoamérica*, núm. 5 (gener-abril 2004).
- KYMLICKA, W. (1996). *Ciudadanía multicultural*. Barcelona: Paidós.
- LUCAS, J. de (1994). «¿Elogio de Babel? Sobre las dificultades del Derecho frente al proyecto intercultural». A: *Multiculturalismo y diferencia: Sujetos, nación, género*. Granada: Anales de la Cátedra Francisco Suárez, núm. 31, p. 15-39.
- (2002). «Sobre el poder de la identidad en el mundo de la globalización. La querrela de las identidades culturales: algunas claves jurídicas y políticas». A: *Jornadas sobre Globalización e Identidades*, Barcelona, 27-28 juny.
- (2003). *Globalització i identitats*. Barcelona: Pòrtic.
- MAALOUF, A. (1999) *Les identitats que maten*. Barcelona: La Campana.
- (2000). «La construcció de les identitats». *Quaderns de la Mediterrània*, núm. 1. També disponible en línia a: <<http://www.iemed.org/publicacions/quaderns/1/cindex.php>>
- MAFFESOLI, M. (1990). *El tiempo de las tribus*. Barcelona: Icaria.
- MARÍN, M. A. (2002). «La construcción de la identidad en la época de la mundialización y los nacionalismos». A: BARTOLOMÉ, M. [coord.]. *Identidad y ciudadanía: Un reto a la educación intercultural*. Madrid: Narcea, p. 27-50.
- (2003). «La dimensión europea de la educación». A: CHACÓN, I. [ed.]. *Identidad europea: Individuo, grupo, sociedad*. Bilbao: Universidad de Deusto, p. 81-96.
- (2004). «Les dinàmiques identitàries en les societats multiculturals postmodernes: nous reptes per a l'educació en valors». *Revista Catalana de Pedagogia*, núm. 3, p. 75-93.
- (2005a). «Identidad y multiculturalidad». A: MARTÍNEZ SANTA MARÍA DE UNZÁ, I. [coord.]. *Elogio de la diversidad: estudio interdisciplinar de las migraciones*. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca.
- (2005b). «La construcción de identidades cívicas y culturales en la sociedad red». A: SORIANO, E. [coord.]. *La interculturalidad como factor de calidad educativa*. Madrid: La Muralla.

- MARÍN, M. A.; RODRÍGUEZ, M. (2003). «La construcció de la identitat europea: dimensions educatives». *Temps d'Educació*, núm. 27, p. 121-140.
- MARTÍN BARBERO, J. (2002). «Jóvenes: comunicación e identidad». *Pensar Iberoamérica*, núm. 0, p. 4. També disponible en línia a: <<http://www.campus-oei.org/pensariberoamerica/ric00a03.htm>>
- (2004). «Medios y culturas en el espacio latinoamericano». *Pensar Iberoamérica: Revista de Cultura*, núm. 5 (gener-abril 2004). També disponible en línia a: <<http://www.campus-oei.org/pensariberoamerica/ric02a01.htm>>
- MARTINIELLO, M. (1995). «Inmigración y construcción europea». A: LAMO DE ESPINOSA, E. [ed.]. *Culturas, estados, ciudadanos, una aproximación al multiculturalismo en Europa*. Madrid: Alianza.
- (1998). *Salir de los guetos culturales*. Barcelona: Bellaterra.
- MASSOT, I. (2003). *Jóvenes entre culturas: La construcción de la identidad en contextos multiculturales*. Bilbao: Desclée de Brouwer.
- MEAD, M. (1972). *Cultura y compromiso*. Buenos Aires: Granica.
- MELUCCI, A. (2001). *Vivencia y convivencia: Teoría social para una era de la información*. Madrid: Trotta.
- MILLER, D. (2000). «Les dues cares del nacionalisme». A: GIBERNAU, M. [dir.]. *Nacionalisme*. Barcelona: Proa.
- MORAGAS, M. de (2004). *Internet: facilidades tecnológicas, dificultades de comunicación* [en línia]. <www.blues.uab.es/incom/2004/cas/morcas/html>
- MORAGAS, M. de; COROMINAS, M. (2004). *Consideraciones finales del diálogo «Comunicación y diversidad cultural»* [en línia]. <http://www.barcelona2004.org/esp/banco_del_conocimiento/dialogos/ficha.cfm?idEvento=45>
- MOSONYI, E. (1995). *Identidades espontáneas e inducidas: Su repercusión en el caso venezolano*. Caracas: Universidad Central de Venezuela. Dirección de Coordinación de Extensión. Facultad de Ciencias Económicas y Sociales.
- ORTIZ, R. (1997). «La modernidad-mundo. Nuevos referentes para la construcción de las identidades colectivas». *Telos*, núm. 49 (març-maig 1997).
- PAREKH, B. (2000). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Londres: Palgrave.
- PÉREZ TORNERO, J. M. [et al.] (1996). *Tribus urbanas: el ansia de identidad juvenil*. Barcelona: Paidós.
- PI DE CABANYES, O. (1998). «Els valors de la identitat». A: ROQUÉ, M. A. [dir.]. *Valors i diversitat cultural a les societats d'Europa i del Magreb*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània, p. 120-140.
- RAUSSEL, C. (2004). *La representación de la diversidad* [en línia]. <<http://www.barcelona2004.org/esp/contenidos/>>
- RODRIGO ALSINA, M. (2001). «Elogio del mestizaje». *La Vanguardia* (23 abril 2001).
- (2002) «La interculturalidad en la modernidad actual». A: ONGHENA, Y. [coord.]. *Intercultural: Balance y perspectivas*. Barcelona: Cidob, p. 213-222.
- SABARIEGO, M. (2002). *La educación intercultural: Ante los retos del siglo XXI*. Bilbao: Desclée de Brouwer.

- SANDÍN, M. P. (1998). *Identidad e interculturalidad: Actividades para la acción tutorial: 1er Ciclo de ESO: Guía para el profesorado: Material para el alumnado*. Barcelona: Laertes.
- SORIANO, E. (2004). «La construcción de la identidad cultural en contextos multiculturales». A: *Actas del XIII Congreso Nacional y II Iberoamericano de Pedagogía*. València, 13-16 setembre 2004, p. 187-220.
- TARDIFF, J. (2004). «Identidades culturales y desafíos geoculturales». *Pensar Iberoamérica*, núm. 6 (maig-agost 2004).
- TÉLLEZ-GIRÓN, R. (2002) «Antropología, identidades y globalización». *Elementos*, núm. 44, p. 19-23.
- THOMPSON, J. B. (1995). *The media and modernity*. Cambridge: Polity.
- VILLORO, L. (1998). *Estado plural, pluralidad de culturas*. Mèxic: Paidós: UNAM.
- WALZER, M. (1998). *Tratado sobre la tolerancia*. Barcelona: Paidós.